

دانش دندان پزشکی از نگاه ابوالقاسم زهراوی

محبوبه فرخندهزاده*

چکیده

ابوالقاسم زهراوی پزشک، داروساز و جراح بزرگ اسلامی، یکی از پزشکان مسلمان است که در اثر پزشکی خود - *التصريف لِمَنْ عَجَزَ عَنِ التَّأْلِيفِ* - به حوزه دندان پزشکی نیز پرداخته است. نوشتار پیشرو تلاش دارد به روش توصیفی - تحلیلی، دیدگاه و دستاوردهای زهراوی در حوزه دندان پزشکی را با تکیه به دست نوشته وی، مورد بررسی و مطالعه قرار دهد تا از این رهگذر سهم و نقش وی در گسترش و تکامل دانش دندان پزشکی، تبیین گردد. یافته‌ها حاکی است که زهراوی، پیشگیری را بر درمان مقدم می‌دانسته و توصیه‌هایی برای حفظ بهداشت عمومی دهان و دندان داشته است. وی با تشریح بافت، عصب و استخوان دندان، شناخت و تشخیص علایم بیماری، شناسایی علت و درمان بیماری‌ها و معرفی داروهای مفید، در پیشرفت دانش دندان پزشکی سهمی بسزا داشته است. در حوزه طب عملی نیز با بهره‌گیری از برخی ابزارها و شیوه‌های طبابت، دست به ابداعاتی زد که پیش از آن در میان پزشکان سابقه نداشته است. علاوه بر درمان بیماری، زهراوی به جنبه زیباشناختی دندان‌ها نیز توجه داشته است.

واژگان کلیدی

زهراوی، دندان پزشکی، بیماری‌های دندان، ابزار.

farkhondehzadeh@um.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۳/۱

*. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه فردوسی مشهد.

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۱۱/۱۱

طرح مسئله

ابوالقاسم زهراوی پزشک، داروساز و بنیان‌گذار جراحی در تمدن اسلامی است؛ که با وجود شهرت فراوان، از زندگی‌نامه او اطلاع دقیقی در دست نیست. وی در الزهراء - شهری کوچک در اسپانیا - متولد شد و در سال ۴۰۰ یا ۴۳۶ ق درگذشت.^۱ دست‌نوشته شاهکار زهراوی در پزشکی *التصريف* *لِمَنْ عَجَزَ عَنِ التَّأْلِيفِ* نام دارد که در سی مقاله تالیف شده است که بیست و نه باب آن درباره شناسایی و معرفی انواع بیماریها، شیوه مداوای آنها و شناخت داروهاست.^۲ مقاله سی‌ام که مهمترین بخش اثر وی محسوب می‌شود، درباره اصول جراحی و معرفی و شناسایی ابزارهای آن است. این مقاله در سه باب تنظیم شده است: باب اول مشتمل بر ۵۶ فصل، در بیان داغ کردن اعضای بدن از سر تا پاست؛ باب دوم در ۹۷ فصل، با موضوع بریدن، رگ زدن، شکافتن و زخم‌هاست که در حقیقت جراحی اعضای مختلف بدن به شمار می‌رود؛ باب سوم با عنوان *الجبر*، با موضوع شکسته‌بندی، درمان سستی و جا انداختن استخوان‌ها است. زهراوی در *التصريف* اهم مباحث دندان‌پزشکی را این‌گونه توصیف کرده است: تعریف بیماری، مبانی تشخیص آن، تجویز دارو، مراقبت و رعایت بهداشت دهان و دندان. نکته مهم در معالجات زهراوی آن است که وی از ابزارها و وسایل ویژه‌ای برای درمان استفاده می‌کرد که کاربرد، اشکال، انواع و تصاویر آنها در دست‌نوشته پزشکی وی موجود است. این پژوهش به مطالعه و واکاوی نظرات و آرای وی در حوزه دندان‌پزشکی پرداخته است.

پیشینه تحقیق

نوشتار پیش‌رو که به شیوه توصیفی - تحلیلی گردآوری شده است، در نظر دارد ضمن بیان نظرات و آرای زهراوی درباره بافت‌شناسی، عصب، استخوان دندان و آسیب‌شناسی آن؛ به تخصص و مهارت وی در درمان انواع بیماریهای دندان، داروهای تجویزی و کاربرد و شیوه استعمال آنها در این علم اشاره کند تا از این رهگذر بتواند سهم و نوآوری‌های وی در تکمیل و پیشرفت علم دندان‌پزشکی را مشخص نماید.

مقالات بسیاری درباره زهراوی و روش پزشکی او به عنوان پزشک، جراح و داروشناس

۱. ابن‌ابی‌اصیبّه، *عیون الأنباء فی طبقات الأطباء*، ص ۵۰۱.

۲. البته می‌توان تقسیم‌بندی دیگری درباره ساختار کلی کتاب *التصريف* در نظر گرفت، برای آگاهی بیشتر ر. ک: *دانشنامه جهان اسلام*، ذیل: زهراوی، ص ۷۹۴.

اسلامی، به زبان‌های فارسی، عربی و انگلیسی نوشته شده است. اما رویکردی که در این پژوهش مورد نظر نویسنده بوده است، بازکاوی دیدگاه زهراوی درباره دانش دندان پزشکی است. در این خصوص مقالاتی در حوزه دندان پزشکی به رشته تحریر درآمده است که می‌تواند به عنوان الگویی در این نوشتار مورد استفاده قرار گیرد. از جمله مقاله‌ای که در دانشگاه علیگره هند به چاپ رسیده است. محور اصلی این مقاله، روش‌های زهراوی در دانش پزشکی به عنوان جراح است که در ضمن آن به اختصار، به مهارت و توانایی وی در حوزه دندان پزشکی نیز - از نقطه نظر جراحی - اشاره شده است.^۱ مقاله دیگری به قلم محمدرضا نوری و موسی‌الرضا حاجی‌زاده با عنوان «مروری کوتاه بر دستاوردهای زهراوی در دانش دندان پزشکی بر اساس کتاب او: التصریف» در فصلنامه علوم پزشکی شیراز به چاپ رسیده است که تا حدودی با موضوع این نوشتار هم‌پوشانی دارد. آنچه مقاله یاد شده را از نوشتار حاضر متمایز می‌کند، آن است که جنبه تئوری (نظری) بر مقاله یاد شده غلبه دارد. گرچه نویسندگان به اختصار به توانایی زهراوی در کشیدن دندان، تجویز دارو و برخی از نوآوری‌های او در این حوزه نیز پرداخته‌اند؛^۲ اما محور اصلی مقاله، معرفی فصول و ابواب حوزه دندان پزشکی کتاب التصریف است.^۳ در نوشتار پیش‌رو تلاش می‌شود، علاوه بر بیان ابداعات زهراوی، به انواع بیماری‌های دندان و روش‌های درمانی، آن‌چنان که او در متن پزشکی‌اش ارائه کرده است، پرداخته شود.

دانش دندان پزشکی در آثار پزشکان مسلمان

نخستین اثر مستقلی که در تمدن اسلامی در حوزه دندان پزشکی نوشته شده و برجای مانده، رساله فی حفظ الأسنان و استصلاحها اثر حنین بن اسحاق (م. ۲۶۰ ق) است؛^۴ که موضوع آن پیشگیری و درمان بافت دندان‌ها می‌باشد.^۵ این دست‌نوشته به سبب قدمت و اینکه نویسنده از

1. Saba Anjum, Al - Zahrawi: A Prominent Muslim Medical Scientist and His Impact on West, Revelation and Science, Vol. 3, No. 2, p. 53.

2. Ibid, p. 7.

3. A Short Review on Albucasis Achievements in Dentistry based on His Book: Al - Tasrif li man Ajaz an - il - Talif, Mohammad Reza Nora, Musalreza Hajzadeh, Res Hist Med 2015, P. 5.

۴. حنین بن اسحاق عبادی (۲۶۰ - ۱۹۴ ق) از عیسویان حیره بود. وی پزشکی را در مدرسه جندی‌شاپور آموخت و آثاری در حوزه پزشکی تألیف کرد. حنین به همراه پسرش اسحاق و برادرش حَبِیْش کتب و رسایل بسیاری از یونانی و سریانی به زبان عربی، ترجمه کرده‌اند، ابن جُلْجُل، طبقات الأطباء، ص ۶۸؛ ابن ابی أُصَیْبِعَه، عیون الأنباء فی طبقات الأطباء، ج ۲، ص ۱۵۰ به بعد. برای اطلاع از فهرست آثاری که حنین به زبان عربی ترجمه کرده است، ر.ک: ابن ندیم، الفهرست، ص ۵۲۴.

۵. حنین بن اسحاق، فی حفظ الأسنان و اللثة و استصلاحها، مقدمه.

معلمان و متعلمان مرکز علمی جندی شاپور^۱ بود، حائز اهمیت است. در واقع این اثر برداشتی از ترجمه‌های کتب سریانی، یونانی و متون دانش‌آموختگان جندی شاپور و تجربیات نویسنده است. قسطا بن لوقا (م. سده سوم هجری) نیز رساله‌ای با عنوان فی الضیرس درباره کندی دندان‌ها نگاشته است که نسخه دست‌نویس آن در موزه ترکیه نگهداری می‌شود. به جز آثار نقل شده که به صورت مستقل در حوزه دندان‌پزشکی نوشته شده است، پزشکان مسلمان اطلاعات دندان‌پزشکی خود را در متون پزشکی عمومی آورده‌اند، که در ادامه به متون و رویکرد پزشکان در این حوزه اشاره خواهد شد.^۲

پزشکان مسلمان در کنار پزشکی عمومی، به دانش دندان‌پزشکی نیز پرداخته‌اند. بنابراین دندان‌پزشکی را نمی‌توان به عنوان شاخه‌ای مستقل از طب اسلامی دانست. البته تخصص و اهتمام پزشکان مسلمان در دندان‌پزشکی گاه به بیان مطالب نظری محدود می‌شد. محمد بن زکریای رازی از جمله پزشکانی است که به طور جدی به این شاخه از طب پرداخته و فصولی از متون پزشکی اش - الحاوی، طب المنصوری، طب الملوكی و برء الساعه - را به مباحث تشریح استخوان و ماهیچه‌های دندان، بافت، عصب، عملکرد و نقش دندان‌ها در دستگاه گوارش و زیبایی سیمای انسان اختصاص داده است؛ بیماری‌های دندان، روش درمانی و ویژگی‌های درمانی داروهای گیاهی که برای سلامتی و بهداشت دندان‌ها مفید بوده‌اند، از دیگر موضوعاتی است که رازی در آثارش به آنها پرداخته است.^۳

گروهی دیگر از پزشکان چون علی بن ربن طبری (م. ۲۳۶ ق)، آخوینی بخاری (م. ۳۷۳ ق)، علی بن عباس مجوسی (م. ۳۸۴ ق)، احمد طبری (م. ۳۵۹ ق)، احمد بن جزار قیروانی (م. ۳۶۹ ق)، ابن سینا (م. ۴۲۸ ق)، سید اسماعیل جرجانی (م. ۵۳۱ ق) و ... در متون و دست‌نوشته‌های پزشکی

۱. بیمارستان و دانشگاه جندی شاپور در فاصله سال‌های ۳۷۹ - ۳۱۰ میلادی ساخته شد و تا سده سوم هجری که دانشکده پزشکی بغداد تأسیس شد، در حدود ۶۰۰ سال مهم‌ترین مکتب پزشکی به شمار می‌رفت. جندی شاپور حلقه ارتباط پزشکی جهان اسلام و دیگر مکاتب پزشکی بوده است. پزشکان این مرکز علمی در روش‌های درمانی خود از نظریات جالینوس، برداشت‌های مکتب بقراط و سنت پزشکی ایرانی، سریانی و هندی در کنار هم بهره می‌برده‌اند. برای کسب اطلاعات بیشتر، ر. ک: حسینعلی ممتحن، سرگذشت جندی شاپور.

۲. دانش دندان‌پزشکی در تمدن اسلامی قدمتی به درازای تاریخ پزشکی دارد. برای آگاهی از تاریخچه دندان‌پزشکی ر. ک: فرخنده‌زاده و گلشنی، «مرور روایی بر تاریخچه دندان‌پزشکی در سیر تمدن اسلامی»، فصلنامه دانشگاه علوم پزشکی رفسنجان، دوره ۱۵.

۳. رازی، الحاوی فی الطب، ج ۳، ص ۹۳ به بعد: همو، المنصوری، ص ۲۶۶ و ۳۰۸؛ همو، طب الملوكی، ص ۱۵۷.

خود گفتار و ابوابی را به اهمیت دندان‌ها و نقش و وظایف آنها،^۱ تشریح ساختمان دندان، عصب، بافت و رگ‌های دندان، انواع بیماری‌های دندان،^۲ داروها و مسکن‌هایی که برای مداوا و درمان استفاده می‌شده است، تکوین دندان‌ها و رویش دندان کودکان،^۳ رعایت بهداشت دهان و دندان،^۴ علت ابتلای دندان به بیماری و درمان آن، راهکار و شیوه‌های پیشگیری از بروز بیماری^۵ و داروهای تأثیرگذار و دهان‌شویه‌ها^۶ اختصاص داده‌اند. پزشکانی هم مانند زهراوی علاوه بر اهتمام جدی به دانش دندان پزشکی، در زمینه جراحی دندان هم مهارت داشته و با استفاده از تجهیزات دندان پزشکی به مداوای بیماری‌های دندان پرداخته‌اند. نکته قابل توجه در تمام متون پزشکی آن است که پزشکان مسلمان مبحث مربوط به دندان را زیر مجموعه بیماری‌های دهان، زبان و لثه آورده‌اند؛ شیوه‌ای که در بیشتر متون پزشکی مشاهده می‌شود.

تأثیر مکاتب پزشکی بر دندان پزشکی مسلمانان

بی‌گمان مکتب پزشکی جندی‌شاپور تأثیرگذارترین جریان فکری در پزشکی اسلامی بوده است. حضور پزشکان این بیمارستان در دوره اسلامی و استفاده از نظریات آنان در متون پزشکی مسلمانان از دلایل و شواهد این اثربخشی است. پزشکان مسلمان با مکاتب پزشکی یونانی، سریانی و هندی و میراث پزشکان آنها - که به دست دانش‌آموختگان مدرسه جندی‌شاپور ترجمه شد - آشنایی یافتند. در این میان متون و دست‌نوشته‌های پزشکان یونانی - دیوسکوریدس، بقراط و جالینوس - در تکوین علم دندان پزشکی اسلامی اثر بسیاری داشت. اشارات و نقل‌قول‌های مسلمانان از پزشکان و متون پزشکی یونانی، سریانی و هندی حکایت از تأثیر آنها در دندان پزشکی اسلامی دارد. البته این بدان معنا نیست که پزشکان مسلمان نظریات، آرا و تجربیات پزشکان یونانی را بدون نقد و ارزیابی پذیرفته‌اند، بلکه مسلمانان سنت و میراث دندان پزشکی پیشینیان را از صافی تجارب خود گذارانیده و آرا و نظرات آنها را اصلاح و یا رد کرده‌اند. در حقیقت پزشکان

۱. مجوسی اهوازی، *الکامل الصناعة الطبیبة*، ج ۱، ص ۱۱۳.

۲. آخوینی بخاری، *هدایة المتعلمین فی الطب*، ص ۲۵۵.

۳. ابن ربین طبری، *فردوس الحکمه*، ص ۹۷، ۱۸۷، ۱۸۸، ۱۹۰، ۴۰۷، ۴۰۹، ۴۳۲.

۴. همو، ص ۱۱۴؛ جرجانی، *ذخیره خوارزمشاهی*، ج ۲، ص ۳۷۷؛ جرجانی، *یادگار*، ص ۱۰۱ به بعد.

۵. ابن جزار قیروانی، *طب الفقراء و المساکین*، ص ۸۹ و ۹۳.

۶. طبری، *معالجات البقراطیه*، ج ۲، ص ۲۷۷ به بعد؛ مجوسی اهوازی، *الکامل الصناعة الطبیبة*، ج ۳، ص ۴۷۶؛

ابن سینا، *قانون*، ج ۳، ص ۳۳۸ به بعد.

مسلمان میراث علمی گذشتگان را در زمینه دندان پزشکی دریافت کرده‌اند، آن را تکمیل نموده‌اند و بر پایه‌ای مستحکم بنیان نهاده‌اند.

زهرآوی و دانش دندان پزشکی

زهرآوی نظرات و دیدگاه‌های خود را درباره دندان پزشکی در کتاب خود: *التصريف لمن عجز عن التأليف*، آورده است. فصلی از مقاله دوم اختصاص به امراض دهان دارد که وی آن را مشتمل بر چهار قسمت دانسته است: امراض دندان، امراض لثه، امراض زبان و امراض دهان. این مقاله به بحث‌های نظری، انواع بیماری‌های دندان، تشخیص و علایم آن، معرفی و توصیف انواع داروهای مفرد و مرکب و حفظ بهداشت دهان و دندان اختصاص داده شده است.^۱ در این قسمت زهرآوی از بیماری‌هایی مانند درد دندان، خوره، بدبویی، کرم‌خوردگی، جرم‌دندان، کندی، ورم و شل شدن ریشه دندان‌ها سخن گفته و علائم تشخیص و روش مداوای آنها را توضیح داده است. در همین مقاله زهرآوی بخشی را به دندان پزشکی کودکان اختصاص داده است و به بیماری‌هایی که کودک به هنگام رویش دندان به آن مبتلا می‌شود و داروهایی که به تسریع رشد دندان کمک می‌کنند، اشاره دارد.^۲ اما در مقاله سی‌ام کتاب *التصريف* - که شهرت زهرآوی به آن است - اصول جراحی دندان و انواع ابزارهای مورد کاربرد و توصیف آنها ارائه شده است. درباره اهمیت اثر باید خاطر نشان کرد که این کتاب برای نخستین بار به سال ۱۱۸۷ م به لاتین ترجمه و به سال ۱۴۹۷ م در ونیز چاپ شده و تا قرن ۱۷ میلادی در دانشگاه‌های اروپا تدریس می‌شده است. متن عربی کتاب نیز به سال ۱۹۳۷ م به زبان انگلیسی برگردان و توسط دانشگاه کالیفرنیا چاپ شده است. ترجمه‌ای ترکی نیز از کتاب با عنوان «جراحی ایلخانی» در سده ۱۵ م انجام شده است.^۳

۱. بهداشت دهان و دندان

- نقش تغذیه در بیماری‌های دهان و دندان (پریودنتال)

زهرآوی در حوزه دندان پزشکی به بهداشت عمومی یا پیشگیری تأکید داشته و با هدف حفظ و

۱. زهرآوی، *التصريف لمن عجز عن التأليف*، ص ۴۶۹ - ۴۶۲.

۲. همان، ص ۴۶۷.

۳. حاج‌زاده، کتاب *جراحی الزهرآوی*، ص ۲۰؛ کعدان، *الجراحه عند الزهرآوی*، ص ۲۵؛ زهرآوی در انجمن‌های علمی فرانسه جایگاهی مانند بقراط و جالینوس دارد؛ درباره نقش و تأثیر زهرآوی در علم جراحی غرب ر. ک: حمیدان، *ابوالقاسم زهرآوی، مؤسس علم الجراحه*، ص ۲۰.

افزایش سطح سلامت؛ پیشگیری از ابتلا به بیماری را بر درمان مقدم دانسته است. از این رو توصیه جدی وی آن بود که برای حفظ سلامتی و بهداشت دهان و دندان از استفراغ و شکستن مواد سخت با دندان باید خودداری شود. زهراوی در اثر خود برخی از بیماری‌های دهان و دندان را با نوع تغذیه بیمار مرتبط دانسته است. به عقیده وی، باید از خوردن موادی مانند شیر و ماهی که در معده سریع فاسد می‌شوند، پرهیز شود. علاوه بر این، وی خوردن بیش از حد شیرینی مانند حلوا، خوردن مواد چسبنده، خوردن مواد بسیار گرم و یا بسیار سرد مانند برف، خوردن و آشامیدن گرمی بعد از سردی و یا برعکس، را نیز برای سلامتی دهان و دندان مضر می‌داند.^۱

۲. بیماری‌های دندان

در درمان بیماری‌های عارض بر دندان، روش پزشکی زهراوی آن بود که نخست با دقت و معاینه که تجربیات بالینی وی محسوب می‌شدند، به نوع بیماری و علت آن پی می‌برد و در نهایت با توجه به علائم آن، بیمار را مداوا و درمان می‌کرد. در ادامه به انواع بیماری‌های دندان و روش‌های درمانی زهراوی اشاره می‌شود.

یک. تغییر اندازه دندان (ضمور الاسنان)

تغییر اندازه دندان یکی از بیماری‌هایی است که در متون پزشکی مسلمانان از آن یاد شده است. گاهی ممکن است اندازه دندانی در مقایسه با دندان‌های دیگر بزرگتر از حد طبیعی یا شکل ظاهری آن برجسته‌تر باشد؛ به گونه‌ای که حتی با جویدن و صحبت کردن دچار درد شود.^۲ در مقابل گاهی اندازه دندان کاهش یافته در پی آن، دندان شل شود. پزشکان تغییر اندازه دندان را دلیلی بر قابلیت رشد آن دانسته‌اند. در این بیماری هنگامی که دندانی کشیده شود، دندان دیگری که در مقابل آن قرار دارد، بلندتر می‌شود که در دندان پزشکی نوین، به این عارضه افزایش رشد دندان یا اکزتروژن^۳ می‌گویند.^۴ علت این بیماری آن است که کشیدن دندان و فقدان آن، سبب از بین رفتن تماس دندان مقابل در هنگام جویدن شده که به مرور زمان این دندان به سمت قسمت خالی در فک مقابل، حرکت می‌کند.^۵ شیوه درمان زهراوی آن بود که وی با استفاده از ابزاری با

۱. زهراوی، التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۴۶۸.

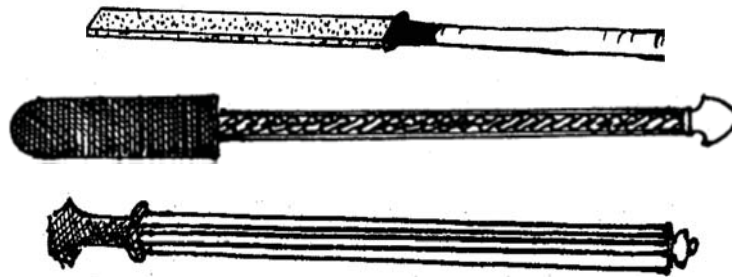
۲. طبری، معالجات البقرطیه، ج ۲، ص ۲۷۷.

3. Extrusion.

۴. یزدی، سیری در تاریخ دندان پزشکی در ایران، ص ۱۳۳.

۵. فانی و صالحی، «برخی دیدگاه‌های دندان پزشکی در طب سنتی»، مندرج در: فصلنامه تاریخ پزشکی، ش ۱۵، ص ۱۳۲.

عنوان سوهان یا میرد^۱ کجی و یا قسمت‌های زیادی دندان را می‌تراشید.^۲

شکل (۱): میرد (سوهان)

دو. تغییر رنگ دندان یا جرم دندان (تَغْيِرُ لَوْنِ الْاَسْنَانِ)

به عقیده زهراوی، جرم‌های نشسته بر روی دندان حاصل بخارهای معده، غلبه اخلاط چهارگانه و یا قلت شستشوی دندان‌ها است که سبب تغییر رنگ آنها می‌شود. وی برای پاک کردن جرم دندان‌ها داروهایی مانند کف دریا، سنگ مرمر خرد شده، شاخ بز یا نمک را تجویز می‌کرده است.^۳ تجویز داروهایی که ویژگی آنها جلا دادن دندانهاست، به شیوه سفید کردن دندان‌ها در طبابت نوین شباهت دارد.^۴ زمانی که جرم بر سطح دندان‌ها ثابت شده بود و با مسواک کردن و یا استعمال دارو برطرف نمی‌شد، شیوه مداوای زهراوی آن بود که از ابزاری خاص با نام «تراشه» برای پاکسازی استفاده می‌کرد. «تراشه» یا «مُجَارِد» میله‌ای بلند بود و لبه آن به صورت قلاب و یا نیزه، تیز بود^۵ که از ابزار تخصصی در دندان پزشکی برای زدودن جرم و چرک از سطح دندان‌ها به شمار می‌رفت. این ابزار انواع مختلفی داشت که کاربردهای هر کدام نیز متفاوت بود. چنان‌که برای زدودن جرم از سطح خارجی دندان از نوع خاصی از تراشه استفاده می‌شده و انواع دیگر آن برای پاکسازی پشت دندان و تراشیدن فاصله بین دندان‌ها کاربرد داشته است.^۶

۱. تصاویر و ابزارهای وسایل جراحی در دست‌نویس‌های مختلف التصریف متفاوت بوده و این به سبب آن است که از این اثر نسخه‌های بسیاری باقی مانده است. (ر. ک: شمس اردکانی، فهرست‌واره مشترک نسخه‌های خطی پزشکی، ص ۳۶۳ - ۳۶۲)

۲. زهراوی، مقاله سی‌ام التصریف لمن عَجَزَ عَنِ التَّأْلِيفِ، ص ۱۴.

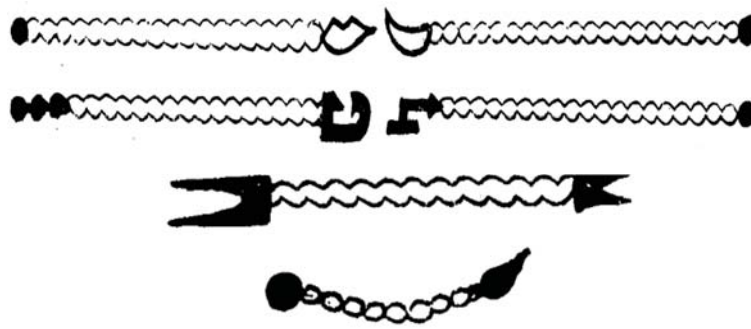
۳. همو، التصریف لمن عَجَزَ عَنِ التَّأْلِيفِ، ص ۴۶۶.

4. Bleaching Technique.

۵. زهراوی، الجراحة: المقالة الثلاثون من التصریف لمن عَجَزَ عَنِ التَّأْلِيفِ، ص ۲۰۹.

۶. همو، مقاله سی‌ام التصریف لمن عَجَزَ عَنِ التَّأْلِيفِ، ص ۱۴.

شکل (۲)، مُجَارِدِ (تراشه)

سه. خوردگی دندان و بدبویی آن (تَأْكُلُ الْاِلسَانِ وَ نَتْنُهَا)

از دیدگاه زهراوی گاهی علت بیماری دندانها، ناراحتی معده است که بخار گندیده ناشی از فاسد شدن مواد غذایی در معده، سبب عفونت دندان و بدبویی دهان می‌شود. روش درمانی زهراوی آن بود که نخست معده را پاکسازی و سپس دندان ناسالم را با تجویز داروهای گرم، قابض - ضد اسهال - و خشک کننده مداوا می‌کرد.^۱ دندان پزشکی امروزه نیز برای بدبویی عوامل بسیاری برمی‌شمرد که عفونت بافت لثه و بیماری‌های دندان از آن جمله است. بهترین راه حل، تجویز دهان شویه و رعایت بهداشت دهان و دندان است.^۲ زهراوی نیز در اثرش از دهان شویه‌هایی نام برده است که اثر بهداشتی در بافت لثه و ویژگی نیروبخشی و ضد التهابی برای دندان‌های عفونی داشته‌اند. وی از داروهایی مانند آردجو، نمک اندرانی، قطران، کف دریا، عسل و صدف استفاده می‌کرده است.^۳

چهار. دندان درد

از نگاه زهراوی تورم لثه، کرم خوردگی، خوردن مواد غذایی بسیار گرم و یا سرد، خوردن گرمی بعد از سردی و یا برعکس، کمبود مواد غذایی که دندان نتوانسته است تغذیه کند، کثرت مواد غذایی و رسیدن مواد فاسد به عصب دندان، از جمله عللی هستند که دندان را فاسد می‌کنند و در نهایت شخص دچار عارضه درد دندان می‌شود. به نظر وی هر یک از علت‌های بیماری، علایم خاصی دارد و بنابراین، روش‌های درمانی هم با توجه به منشأ بیماری است.^۴ وی برای مداوای

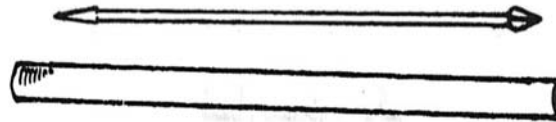
۱. زهراوی، التصریف لیمن عجیز عن التألیف، ص ۴۶۵.

۲. فانی و صالحی، «برخی دیدگاه‌های دندان پزشکی در طب سنتی»، مندرج در: فصلنامه تاریخ پزشکی، ش ۱۵، ص ۱۲۵.

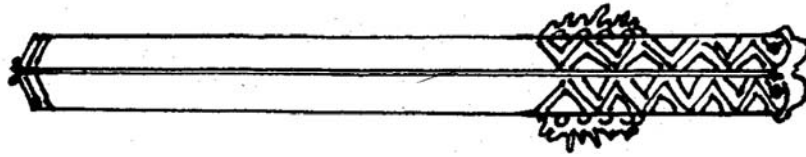
۳. زهراوی، التصریف لیمن عجیز عن التألیف، ص ۴۶۶ و ۴۶۸.

۴. همان، ۴۶۴ - ۴۶۳.

دندان درد داروهای مسکن به شیوه مالیدن^۱، جویدن، چسباندن، غرغره کردن، بخور دادن، داروی قطره‌ای - که در بینی چکانده می‌شد - سوزاندن دارو،^۲ فصد، حجامت، زالو درمانی و داغ کردن را تجویز می‌کرده است.^۳ گاهی زهراوی برای آن که بتواند دارو را به ریشه دندان برساند، میانه دندان را سوراخ می‌کرد و دارو را درون آن قرار می‌داد. از وسیله‌ای که برای ضمد نهادن بر روی دندان کاربرد داشته است، با عنوان «مِکَمَدَه الحشاء» نام برده شده است.^۴ اگر دندان خرد و شکسته بود و معالجه با دارو مؤثر نبود و درد تسکین نمی‌یافت، زهراوی داغ کردن را به عنوان آخرین روش درمانی تجویز می‌کرد. داغ کردن به دو شیوه با آتش و یا با روغن انجام می‌شد، بدین صورت که روغن حیوانی را داغ می‌کرد و با میله آهنی به ریشه دندان می‌رسانده است.^۵ میکواه - داغه - و انبویه ابزارهایی بودند که برای داغ کردن دندان از آنها استفاده می‌شد. گاهی به علت شکستن تاج دندان، دندان آسیب‌پذیر شده و به هنگام جویدن غذا و یا سخن گفتن دچار درد می‌شود، زهراوی برای تسکین درد با استفاده از سوهان - میرد - نازک و بسیار برنده، لبه دندان را تراش می‌داده است.^۶

شکل (۳): میکواه (داغه)

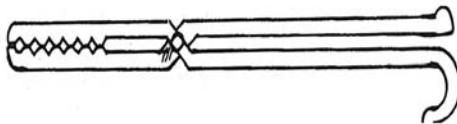

شکل (۳): میله یا انبویه که داغه درون آن قرار می‌گرفت.

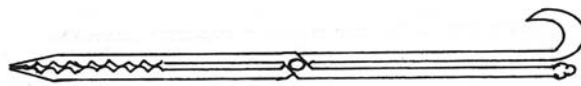
اعتقاد زهراوی آن بود که درد دندان به هر شیوه ممکن مداوا شود و از کشیدن آن باید پرهیز کرد؛

۱. داروهای مالیدنی مصرف موضعی داشت؛ به این شیوه که دارو را به صورت ضمد (پماد) درست می‌کردند و از بیرون بر روی دندان قرار می‌دادند.
۲. دارویی که ویژگی مسکن داشت را می‌سوزاندند و دود آن را به دندان می‌رساندند.
۳. زهراوی، التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۴۶۵ - ۴۶۳.
۴. همو، مقاله سیام التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۱۷.
۵. همو، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۱۰۸.
۶. همان، ص ۲۱۹.

زیرا «دندان گوهری است که جایگزینی ندارد»^۱. اما اگر درمان با دارو و جراحی مفید نبود، کشیدن دندان تجویز می‌شد. در بحث کشیدن دندان، زهراوی به نکته بسیار مهمی اشاره کرده و آن درک درست بیمار از دندان ناسالم است؛ چراکه گاهی درد به حدی است که دندان سالم را به جای دندان فاسد به پزشک معرفی می‌کند. نکته مهم‌تر آن است که وی به بیمار توصیه می‌کند برای کشیدن دندان باید به متخصص رجوع کند.^۲ زهراوی در کشیدن دندان، نخست داروهایی مانند برگ درخت توت، برگ الشبّر^۳ و زرنیخ زرد را تجویز می‌کرده است. کاربرد داروها چنان بود که با استعمال آنها ریشه دندان شل، سپس به راحتی و بدون بهره‌گیری از ابزار، دندان کشیده می‌شد.^۴ از این داروها می‌توان به عنوان اولین مواد بی‌حس‌کننده یاد کرد. اما روش شاخص زهراوی برای کشیدن دندان و جراحی آن، استفاده از ابزار و تجهیزات بوده است. ابزارهایی که زهراوی برای کشیدن دندان به کار می‌برده است، متنوع و برای هر یک از انواع دندان بوده‌اند. چنان‌که ابزاری که برای لق کردن استفاده می‌کرد با ابزاری که برای بیرون کشیدن خود دندان و یا ریشه آن استفاده می‌شد، متفاوت بود. از آن میان می‌توان به «کلبتین» که به آن گیره نیز گفته می‌شد،^۵ اشاره کرد. این وسیله دو نوع کوچک و بزرگ داشت که کاربرد آنها بدین‌گونه بود که نخست با نوع کوچک کلبتین دندان را لق می‌کرد و سپس با استفاده از کلبتین بزرگ آن را می‌کشید.^۶

شکل (۴): کلبتین برای شل کردن ریشه دندان.

شکل (۴): کلبتین برای بیرون آوردن ریشه دندان

«عُتله» یا «اهرم» ابزار دیگری بود که زهراوی برای بیرون آوردن ریشه دندان و یا دندان

۱. همان، ص ۲۱۲.

۲. همان.

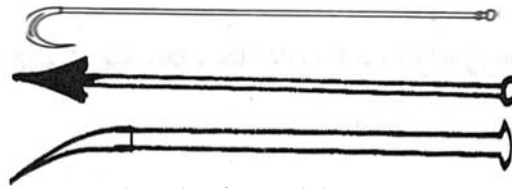
۳. فرقیون با نام علمی: Euphorbiarigida.

۴. زهراوی، التصریف لمن عَجَزَ عن التَّألیف، ص ۴۶۹ - ۴۶۸.

۵. همو، الجراحة: المقالة الثلاثون من التصریف لمن عَجَزَ عن التَّألیف، ص ۲۱۳.

۶. همان، ص ۲۱۵.

شکسته از آن استفاده می‌کرد.^۱ عتله با نوک خمیده، ابزار مناسبی برای بیرون کشیدن دندان به شمار می‌رفت که در لثه باقی مانده بود.

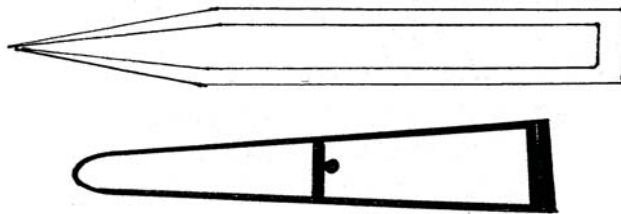

شکل (۵): انواع عتله (اهرم)

«کالیب و نِشتر - میضَع -» از ابزار دیگری بوده‌اند که زهراوی برای کشیدن دندان از آنها بهره گرفته است.^۲ کاربرد نِشتر آن بود که نخست با استفاده از آن اطراف دندان خالی می‌شد، تا دندان به سهولت از لثه جدا شود. علاوه بر آن، زهراوی از این وسیله برای بیرون آوردن ریشه دندان نیز استفاده می‌کرده است.^۳ از دیگر ابزارهای این گروه که برای کشیدن دندان کاربرد داشته است، می‌توان به «جفت» اشاره کرد که ابزار موجین گونه‌ای بوده است که برای خارج کردن ریشه دندان مورد استفاده قرار می‌گرفته است.^۴ کاربرد دیگر ابزار جفت آن بود که به وسیله آن استخوان شکسته از دهان یا فک بیرون کشیده می‌شد.^۵

شکل (۶): کالیب

شکل (۷): جفت

۱. زهراوی، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصريف لمن عجز عن التأليف، ص ۸۷؛ شطشاط، تاریخ الجراحه فی الطب العربی، ج ۱، ص ۲۷۱.

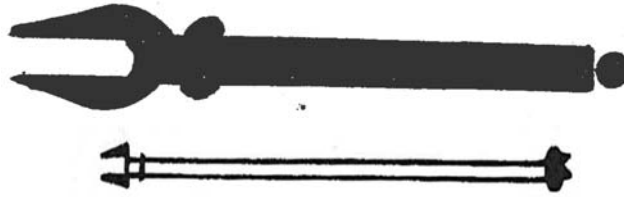
۲. زهراوی، مقاله سی‌ام التصريف لمن عجز عن التأليف، ص ۱۳.

۳. همو، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصريف لمن عجز عن التأليف، ص ۲۱۳ و ۲۱۵.

۴. همو، مقاله سی‌ام التصريف لمن عجز عن التأليف، ص ۱۳.

۵. همو، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصريف لمن عجز عن التأليف، ص ۲۱۴.

آخرین ابزاری که زهراوی برای کشیدن دندان، از آن کمک می‌گرفت ذات‌الشعبتین - دو شاخه - بود که با سری مثلثی شکل برای خارج کردن دندان و باقیمانده ریشه آن از استخوان کاربرد داشت.^۱

شکل (۸)، ذات‌الشعبتین

پنج. کرم‌خوردگی دندان (دودُ الأسنان)

زهراوی علت کرم‌خوردگی دندان را عفونت و نیز رخنه کردن مواد متعفن به ریشه دندان دانسته است. روش درمانی وی آن بود که داروهایی مانند بنگ و شوکران که خاصیت بیهوشی داشتند را سوزانده، دود آن را به دندان می‌رسانید. اگر با این شیوه درد دندان کرم‌خورده، تسکین نمی‌گرفت، داغ کردن آن، توصیه شده است.^۲

شش. کندی دندان (الضرس الأسنان)

کندی دندان نوعی سیر شدن است که علل مختلفی برای آن ذکر شده است. به اعتقاد زهراوی خوردن مواد غذایی ترش، شور، قی کردن و خلط تیزی که از معده به دندان‌ها سرازیر می‌شود، سبب کندی دندان است. جویدن خرفه، مضمضه کردن دندان با روغنهای گردو، بادام، فندق و روغن حیوانی، روش‌های درمانی برای معالجه دندان کند بوده است.^۳

هفت. لق‌شدن و سستی دندان (الاسنان المتحرک)

زهراوی معتقد بود که لق‌شدن دندان در سن سالخوردگی امری طبیعی است؛ اما اگر پیش از پیری باشد، علت آن زمین خوردن، ضربه به دندان، کمبود مواد غذایی، فاسد شدن غذا در معده، سست شدن عصبی که به ریشه دندان می‌رسید، رطوبت و یا گاهی بیماری لثه می‌باشد که باعث می‌شود ریشه دندان‌ها سست و لرزان شود. برای مداوای دندان سست، پزشک باید نخست علت بیماری را معلوم و سپس آن را مداوا کند. اگر بخار معده علت لق‌شدن دندان باشد، باید معده را با

۱. همان، ص ۲۱۶؛ الذاکری، طب الأسنان و الجراحة الفمویة فی الحضارة العربیة، ص ۲۰۷.

۲. همو، التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۴۶۶ - ۴۶۵، همو، الجراحة: المقالة الثلاثون من التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۱۰۸.

۳. همو، التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۴۶۵.

داروهای قابض، پاکسازی کرد و سپس با تجویز داروهایی مانند مضمضه کردن پوست انار، مازو و یا داغ کردن، ریشه دندان لقی را استوار و ثابت کنند.^۱ زمانی که درمان با دارو مفید واقع نمی‌شد، زهرآوی روش دیگری برای استوار و ثابت کردن دندان‌ها به کار می‌برد و آن بستن دندان‌های لقی با نخ بود. وی در این باره نوشته است: «اگر دندان پیشین به سبب ضربه و یا افتادن دندان دیگر متحرک و لقی شد، دندان لقی شده را باید با نخ باریک از جنس طلا بست. نخ باید از میان دندان‌ها رد شود تا ریشه دندان به دندان دیگر محکم گردد ... و سر نخ در بین دندان‌های ثابت و لقی پنهان شود».^۲ وی در این باره معتقد است که اگر این شیوه به درستی انجام شود می‌توان حتی دندانی را که افتاده، با اتصال به دندان‌های دیگر، سر جای خود قرار داد.^۳ از این روش در دندان پزشکی نوین با نام «fixation» یاد می‌شود که دندان لقی را با فولاد ضد زنگ نازک، ثابت نگاه می‌دارند.^۴

هشت. ورم دندان (تُتو)

اگر ریشه دندان ورم کرده بود، به گونه‌ای که صحبت کردن را مختل می‌کرد و سبب زشتی صورت می‌شد، درمان آن عمل جراحی بود. اما چنان که این ورم عفونت می‌کرد و زخم کهنه می‌شد، در این صورت زهرآوی تنها روش درمانی را داغ کردن دانسته است.^۵

علاوه بر درمان بیماری‌های یاد شده، زهرآوی در زمینه زیبایی دندان نیز تخصص داشته است؛ چنان که اگر دندانی در جایی نامناسب رشد کرده بود، یا دو دندان به هم چسبیده بودند و یا دندانی بر روی دندان دیگر قرار گرفته بود؛ قسمت‌های اضافی و کجی دندان را به وسیله ابزاری با عنوان میبرد - سوهان - تراش می‌داد.^۶ اما اگر دندانی در عقب دندان دیگر رشد کرده بود، تنها راه ممکن، بریدن آن بود.^۷ زهرآوی از انبرک‌هایی که «کلبات الأضراس» نامیده می‌شدند، برای

۱. همان، ص ۴۶۶، همو، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصريف لمن عجز عن التأليف، ص ۱۰۸.

۲. همو، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصريف لمن عجز عن التأليف، ص ۲۲۱ - ۲۲۰.

۳. همان، ص ۲۲۱.

۴. فانی و صالحی، «برخی دیدگاه‌های دندان پزشکی در طب سنتی»، مندرج در: فصلنامه تاریخ پزشکی، ش ۱۵، ص ۱۳۳.

۵. زهرآوی، التصريف لمن عجز عن التأليف، ص ۴۶۶؛ همو، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصريف لمن عجز عن التأليف، ص ۱۰۷.

۶. همو، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصريف لمن عجز عن التأليف، ص ۲۱۹ - ۲۱۸؛ شطشاط، تاریخ الجراحه فی الطب العربی، ج ۱، ص ۲۷۲؛ ر. ک: تصویر شماره (۱).

۷. همو، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصريف لمن عجز عن التأليف، ص ۲۱۸؛ شطشاط، تاریخ الجراحه فی الطب العربی، ج ۱، ص ۲۷۱.

تراشیدن دندان استفاده می‌کرد.^۱ وسایل تراش دندان، شبیه منقاری کوچک با لبه بسیار تیز و از جنس آهن ساخته شده بودند.

نوآوری‌های زهراوی در دانش دندان پزشکی

۱. یکی از مهم‌ترین ابداعات زهراوی، کاشت دندان مصنوعی بوده است؛ اگر دندانی کشیده می‌شد و یا می‌افتاد، روش وی برای بازیابی، آن بود که از استخوان گاو برای ساخت دندان مصنوعی استفاده می‌کرد.^۲

۲. ضد عفونی کردن دهان و دندان؛ توصیه زهراوی آن بود که بیمار باید دهان خود را بعد از جراحی، داغ کردن و یا استعمال دارو، با سرکه، نمک و یا روغن شستشو دهد تا علاوه بر سلامتی و حفظ بهداشت دهان و دندان، به دندان‌های سالم نیز آسیبی نرسد.^۳ چنان‌که تأکید می‌کرد که میکواه - داغه - به طور مستقیم بر روی دندان‌ها گذاشته نشود؛ وی آن را درون ابزاری دیگر با عنوان انبویه - میله - قرار می‌داد.^۴ لزوم مراجعه بیمار به پزشک متخصص، از دیگر توصیه‌های وی برای مراقبت بهداشت دهان و دندان بود.

۳. از نکات مهم و شاخص در طبابت زهراوی آن بود که وی علاوه بر درمان بیماری‌های دندان، از جنبه زیبایی‌شناختی به حوزه دندان پزشکی نیز پرداخته است. جرم‌گیری دندان، کاشت دندان، تراشیدن دندان‌هایی که در جایی نامناسب رشد کرده بودند، تراش دندان‌های کج، مداوای ورم دندان و سیم‌کشی دندان‌ها - ارتودونسی - علاوه بر ترمیم و جنبه درمانی، از حیث زیبایی دندان‌ها نیز بوده است.^۵ گرچه در شیوه پزشکی وی ترمیم دندان فاسد و مداوای آن بر جنبه زیبایی‌شناختی مقدم بوده است، اما با وجود این، زهراوی به زیباسازی دندان‌ها نیز توجه داشته و به این مطلب اشاره کرده است.^۶ چرا که اهمیت نقش و کارکرد دندان را هم برای غذا خوردن و

۱. زهراوی، مقاله سی‌ام التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۱۶.

۲. ینحت عظم من عظام البقر فیصنع منه کهیئة الصرس؛ و گاه استخوان گاو را می‌تراشند و به شکل دندان درمی‌آورند و از آن به جای دندان افتاده استفاده می‌کنند ... (همو، الجراحة: المقالة الثلاثون من التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۲۲۱) در دندان پزشکی نوین از کاشت دندان با عنوان ایمپلنت (Implant) نام‌برده می‌شود.

۳. همان، ص ۱۰۸، ۲۱۳؛ زهراوی، التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۴۶۸.

۴. ر. ک، تصویر شماره (۳).

۵. زهراوی، التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۴۶۶؛ زهراوی، الجراحة: المقالة الثلاثون من التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۲۱۸.

۶. همان، ص ۴ و ص ۲۱۸.

هم به جهت زیبایی سیمای آدمی ضروری دانسته است.

۴. زهراوی نخستین پزشکی است که برای مداوای بیماری‌های دندان، علاوه بر تجویز دارو، عمل جراحی نیز انجام می‌داده است. پزشکان پیش از زهراوی: ابن‌رین طبری (۳۳۶ ق)، زکریای رازی (۳۱۳ ق) و معاصران وی: ابن‌سینا (۴۲۸ ق)، مجوسی اهوازی (سده ۴ ق)، احمد طبری (سده ۴ ق)، جرجانی (۵۳۱ ق) و ... هر کدام فصول یا بخش‌هایی از متون پزشکی خود را به دانش دندان‌پزشکی اختصاص داده‌اند^۱ و درباره تشریح، بافت و عصب دندان و بیماری‌های آن، روش درمانی آنها و یا حتی مواردی از قطع و وصل کردن سایر اعضای بدن مطالبی یاد کرده‌اند. اما آنچه زهراوی را از دیگر پزشکان ممتاز کرده است آن است که در دورانی که علم جراحی - العمل بالید - و اصول آن در دست فراموشی بود؛ وی در صدد احیای آن برآمد. چنان که خود در مقدمه مقاله سی‌ام به این مطلب اشاره کرده است.^۲ از این‌رو بهره‌گیری از ابزار و تجهیزات جراحی از برجسته‌ترین شاخصه‌های طبابت زهراوی در دندان‌پزشکی به شمار می‌رود.^۳ ابزارهای مانند میضغ - نیستر - سناره - ابزار چنگک‌دار - کلایب - انبرک - مجارد - تراشه - جفت - موچین - مبرد - سوهان - منشار - اره - میکواه - داغه - و انبویه از وسایلی بوده‌اند که زهراوی در معالجه بیماری‌های دندان از آنها استفاده می‌کرده است. هریک از این ابزارها انواع خاصی داشت و کاربردهای آن متفاوت بود؛ چنان که مجارد - تراشه - که برای پاک کردن دندان‌ها استفاده می‌شد، انواع مختلفی داشت که هر نوع از آن برای زدودن جرم از سطح داخلی و خارجی دندان و تراشیدن فاصله بین لثه کاربرد داشت.^۴

۵. دیدگاه زهراوی حاکی از آن است که وی به عنوان دانشمند طب سنتی، شناخت کافی در پیشگیری اولیه از ابتلا به بیماری داشته است و بهداشت عمومی یا پیشگیری در طبابت وی، بر درمان مقدم بوده است. از این‌رو، علاوه بر دستورالعمل‌هایی مانند پرهیز غذایی، جلوگیری از فساد و

۱. ابن‌رین طبری، فردوس الحکمه، ص ۱۸۵ به بعد؛ رازی، الحاوی فی الطب، ج ۳، ص ۹۱ به بعد؛ همو، المنصوری فی الطب، ص ۲۶۲ به بعد؛ ابن‌سینا، قانون، ج ۳؛ جرجانی، الذخیره خوارزمشاهی، ج ۳، ص ۶۰ به بعد؛ طبری، معالجات البقرطیه، ج ۲، ص ۲۷۵ به بعد.

۲. زهراوی، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصريف لمن عجز عن التألیف، ص ۶۹.

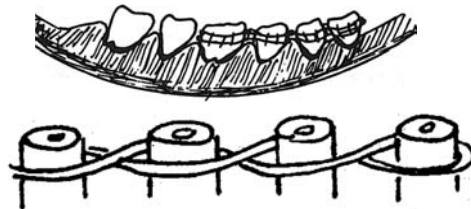
۳. پزشکی مانند ابن‌قُف (م. ۶۸۵ ق) گرچه بخشی از دست‌نوشته خود را به علم جراحی اختصاص داده است و در تألیف کتابش - الجراحه - از التصريف زهراوی بهره برده است؛ اما با تکیه بر کتاب خود، برای درمان عضو شکسته از ابزار و تجهیزات جراحی استفاده نکرده است. ر. ک: ابن‌قف، العمده فی الجراحه، ج ۲، ص ۱۵۰، بیشتر صفحات.

۴. زهراوی، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصريف لمن عجز عن التألیف، ص ۲۰۹، نک: تصویر شماره (۲).

یا شکستن دندان؛ دهان شویه‌هایی نیز برای جلوگیری از ابتلا به بیماری تجویز می‌کرده است.^۱

۶. درمان و معالجه برخی بیماری‌ها از ابداعات زهراوی به شمار می‌رود. از جمله می‌توان به جرم‌گیری دندان و سیم‌کشی آن، خارج کردن ریشه دندان و روش‌های مختلفی که برای کشیدن دندان به کار می‌برده است، اشاره کرد که اختصاص به او دارد. در متون و آثار پزشکان مسلمان از داروهای ترکیبی، پودر و یا معجون‌هایی نام برده شده است که خاصیت پاک‌کنندگی دارند،^۲ اما زهراوی تنها پزشکی بوده که برای جلا دندان، از ابزار بهره می‌برده است. همچنین در میان پزشکان تنها رازی برای استوار کردن دندان‌های لق، به شیوه بستن دندان‌ها با سیمی از طلا اشاره کرده است.^۳ در حالی که زهراوی در کتابش به تفصیل به چگونگی اتصال دندان لق به دندان‌های ثابت پرداخته است. وی حتی در بستن دندان‌ها تأکید دارد که از طلا استفاده شود، زیرا نقره زنگار زده و متعفن می‌شود.^۴ علاوه بر این، انواع ابزارها و وسایلی که او برای کشیدن دندان و ریشه آن به کار می‌برده است با فورسپس‌های - انبر جراحی -^۵ نوین مطابقت دارند.^۶

شکل (۹)، بستن دندان‌ها

۷. روش درمانی زهراوی مبتنی بر معاینه و دقت بوده و از تجربیات بالینی خود در درمان بیماری بهره می‌برده است.^۷ چنان‌که در معالجه با روش داغ کردن، نخست از مزایا و معایب آن سخن گفته است، سپس به تأثیر درمانی آن اشاره دارد و داغ کردن را مانند دارو و در مواردی

۱. همو، التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۴۶۸.

۲. حُنین بن اسحاق، فی حفظ الأسنان و اللثة و استصلاحها، ص ۶؛ رازی، الحاوی فی الطب، ج ۳، ص ۹۳؛ طبری، معالجات البقرطیه، ج ۲، ص ۴۰۳؛ ابن سینا، قانون، ج ۳، ص ۳۴۸؛ ابن جزار قیروانی، طب الفقراء و المساکین، ص ۹۳.

۳. و أن كان تززع الأسنان شديدا فلتشد إلى الصحيحة بسلسلة من ذهب: چنانچه دندان‌ها بسیار لق باشند آنها را با سیمی زرین به تکیه‌گاهی ببندد ... (رازی، المنصوری فی الطب، ص ۲۶۳)

۴. زهراوی، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۲۲۰.

5. Forceps.

۶. حاج زاده، کتاب جراحی الزهراوی، ص ۲۵.

۷. زهراوی خود یادآوری کرده است آگاهی‌هایش را به سبب تجربه و توجه به علم پزشکی کسب کرده است، زهراوی، الجراحه: المقالة الثلاثون من التصریف لمن عجز عن التألیف، ص ۷۸.

بهبتر از آن تشخیص داده است؛ زیرا به نظر وی برخی از بیماری‌ها از جمله دندان درد، بیماری بازگشت ندارد. او معتقد است که داغ کردن با آهن به سبب مقاوم بودن آن، بر طلا ترجیح دارد.^۱

۸. زهراوی در دست‌نوشته پزشکی خود، بیماری‌های دندان را با نوع تغذیه مرتبط دانسته است و از برخی بیماری‌های داخلی به عنوان منشأ بروز بیماری‌های دندان و دهان یاد می‌کند. چنان‌که درباره فساد سریع برخی مواد، مانند شیر و ماهی تازه در معده که سبب عفونت دندان می‌شود، توضیحاتی می‌دهد. نقش تغذیه در شیوه درمانی وی نیز مؤثر است و در معالجه درد دندان این‌گونه نوشته است: «... فإن كان من قبل البلغم والامتلاء... تصاب بالجوع والعطش و يستعمل الصوم».^۲

نتیجه

زهراوی در حوزه دندان‌پزشکی به عنوان یکی از شاخه‌های پزشکی، مهارت و تخصص داشته است و در حوزه تمدن اسلامی می‌توان از او به عنوان دندان‌پزشک هم یاد کرد. رعایت بهداشت عمومی و جلوگیری از ابتلا به بیماری، در روش طبابت وی بر درمان مقدم بوده است. تجویز دهان‌شویه با ویژگی حفظ و نگهداری سلامتی دندان‌ها برای کمک به ارتقای بهداشت دهان و دندان بود. وی منشأ بروز بیماری‌های دندان را علاوه بر بیماری‌ها که عارض بر خود دندان‌ها می‌شوند، معده و مزاج - اخلاط چهارگانه - دانسته است. از این‌رو نخست پاکسازی معده را برای مداوای بیماری توصیه می‌کرد. داروهای تجویزی منشأ گیاهی، حیوانی و معدنی داشتند. وی برای نخستین بار از سولفات آبی برای جلوگیری از خونریزی دندان استفاده کرد. علاوه بر این از زهراوی می‌توان به عنوان نخستین پزشک مسلمان یاد کرد که دندان را جراحی کرده است و برخی از ابزارهایی که مورد استفاده قرار می‌داده است، برای نخستین بار، توسط خود وی ابداع شده بودند.

منابع و مأخذ

۱. ابن‌ابی‌اصیبیه، ابوالعباس احمد، *عیون الأنباء فی طبقات الأطباء*، بیروت، دارالمکتبة الحیاه، تحقیق نزار رضا، بی تا.

۱. زهراوی، *الجراحه: المقالة الثلاثون من التصريف لمن عجز عن التألیف*، ص ۷۸ - ۷۶.
 ۲. اگر درد دندان به سبب بلغم و یا پری [شکم] باشد، بیمار باید کمتر بخورد و بیاشامد و روزه بگیرد ... (همو، *التصريف لمن عجز عن التألیف*، ص ۴۶۴)

۲. ابن جزار قیروانی، احمد بن ابراهیم، *طب الفقراء و المساكين*، مصحح وجیهه کاظم آل طعمه، تهران، مؤسسه بین المللی اندیشه و تمدن اسلامی، ۱۳۷۵.
۳. ابن جُلجل، سلیمان بن حسان، *طبقات الأطباء*، قاهره، مطبعة العهد العلمي، ۱۹۵۵ م.
۴. ابن ربن طبری، علی، *فردوس الحکمه*، مصحح محمد زبیر صدیقی، برلن، مطبع آفتاب، ۱۹۲۸ م.
۵. ابن سینا، حسین بن عبدالله، *قانون*، ترجمه عبدالرحمن شرفکندی، تهران، سروش (انتشارات صدا و سیما)، ۱۳۸۹.
۶. ابن قُف، امین الدولة بن یعقوب، *العمده فی الجراحه*، حیدرآباد، مجلس دائرة المعارف العثمانية، ۱۳۵۶ ق.
۷. ابن ندیم، محمد، *الفهرست*، ترجمه م. رضا تجدد، تهران، بنگاه نشر و ترجمه، ۱۳۴۳.
۸. آخوینی بُخاری، ربیع بن احمد، *هدایة المتعلمین فی الطب*، تصحیح جلال متینی، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۷۱.
۹. جرجانی، اسماعیل بن حسن، *خُفی علایئ (الخفیة العلائیه)*، مصحح علی اکبر ولایتی و محمود نجم آبادی، تهران، اطلاعات، ۱۳۶۹.
۱۰. _____، *ذخیره خوارزمشاهی*، قم، مؤسسه احیاء طب طبیعی، ۱۳۹۱.
۱۱. _____، *یادگار*، مصحح مهدی محقق، تهران، دانشگاه تهران، مؤسسه مطالعات اسلامی، ۱۳۸۱.
۱۲. حاج زاده، موسی الرضا، *کتاب جراحی الزهراوی*، تهران، شرکت علمی و فرهنگی، [بی تا].
۱۳. حمیدان، زهیر، *ابوالقاسم زهراوی، مؤسس علم الجراحه*، ترجمه عیوض هوشیار و یوسف بیگ باباپور، قم، مجمع ذخائر اسلامی، ۱۳۹۲.
۱۴. حنین بن اسحاق، *فی حفظ الأسنان و اللثة و استصلاحها*، مصحح محمد فؤاد الذاکری، حلب، دار القلم، ۱۴۱۷ ق.
۱۵. الذاکری، محمد فؤاد، *طب الأسنان و الجراحة الفمویة فی الحضارة العربیة*، دمشق، مکتبة الاسد، ۲۰۰۶ م.
۱۶. رازی، محمد بن زکریا، *الحاوی فی الطب*، هند، دائرة المعارف العثمانیه حیدرآباد، ۱۳۷۵ ق / ۱۹۵۵ م.
۱۷. _____، *الطب الملوکی*، بیروت، دار المنهاج، ۱۴۳۰ ق.

۱۸. _____، *المنصوری فی الطب*، مصحح حازم بکری صدیقی، کویت، المنظمة العربیة للتربية و الثقافة و العلوم، ۱۴۰۸ ق.
۱۹. زهراوی، خلف بن عباس، *التصريف لمن عجز عن التألیف*، مصحح صبحی محمود حمامی، کویت، مؤسسه الکویت للتقدم العلمی، إدارة الثقافة العلمیة، ۲۰۰۴ م.
۲۰. _____، *الجراحه: المقالة الثلاثون من التصريف لمن عجز عن التألیف*، مصحح عبدالعزیز ناصر الناص و علی بن سلیمان التویجری، ریاض، مطابع الفرزدق التجاریه، ۱۴۲۲ ق.
۲۱. _____، *مقاله سی ام التصريف لمن عجز عن التألیف*، ترجمه یوسف بیگ باباپور، تهران، انتشارات سفیر اردهال، [بی تا].
۲۲. شطشاط، علی حسین، *تاریخ الجراحه فی الطب العربی*، بنغازی، جامعه قاریونس، ۱۹۹۹ م.
۲۳. شمس اردکانی، محمدرضا و دیگران، *فهرست واره مشترک نسخه های خطی پزشکی*، تهران، سبز آذرنک، ۱۳۸۷.
۲۴. طبری، احمد بن محمد، *معالجات البقراطیه*، نسخه خطی، تهران، کتابخانه ملک، ۱۳۳۱.
۲۵. فانی، محمدمهدی و علیرضا صالحی، «برخی دیدگاه های دندان پزشکی در طب سنتی»، *فصلنامه تاریخ پزشکی*، سال ۵، ش ۱۵، تابستان ۱۳۹۲.
۲۶. قاسملو، فرید، «ابوالقاسم زهراوی»، *دانشنامه جهان اسلام*، مجلد ۲۱، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۹۵.
۲۷. کعدان، عبدالناصر، *الجراحه عند الزهراوی*، تهران، دانشگاه علوم پزشکی ایران، ۱۳۸۶.
۲۸. مجوسی اهوازی، علی بن عباس، *کامل الصناعات الطبیة*، مصحح مؤسسه احیاء طب طبیعی، قم، جلال الدین، ۱۳۸۷.
۲۹. یزدی، اسماعیل، *سیری در تاریخ دندان پزشکی در ایران*، تهران، انتشارات گروه علوم دندان پزشکی فرهنگستان علوم پزشکی، ۱۳۸۸.
30. Mohammad Reza Noras, Musalreza Hajizadeh, A Short Review on Albucasis Achievements in Dentistry based on His Book: Al - Tasrif li man Ajaz an - il - Talif, Res Hist Med 2015.
31. Saba Anjum, Al - Zahrawi: A Prominent Muslim Medical Scientist and His Impact on West, Revelation and Science, Vol. 03, No. 02.